

С. В. Кульчицький

Комуна сільськогосподарська

КОМУНА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА – одна з трьох (поряд із [артіллю](#) і товариством зі спільного обробітку землі) форм колективного господарювання селян, передбачених в аграрній програмі партії більшовиків. Її вважали найбільш «чистою» формою колектив. господарювання, засн. на відчуженні власності. Комунари або віддавали всю свою власність у вироб. колектив, або створювали такий колектив на основі засобів виробництва, переданих їм державою. В обох випадках вони не мали жодних засобів виробництва у приват. власності. Ідея організації К. с. виникла у середовищі більшовиків, які заперечували приватну власність, товарно-грош. відносини між людьми у процесі виробництва, ринок і прагнули нав'язати таку форму виробництва та життя селянам, які використовували у праці власні засоби виробництва. Неринк. зв'язок між містом і селом вони сподівалися налагодити одразу ж після встановлення диктатури. Про це йшлося в опубл. 1903 у Женеві брошурі «Къ деревенской бѣднотѣ» В. Леніна. В організації аграр. виробництва більшовики робили ставку на експропрійов. поміщиц. економії під упр. держави в особі місц. рад – *радгоспи*, колектив. господарствам самих селян відводили другорядну роль. Однак на практиці навіть наймити (розорені дрібні власники) прагнули отримати землю експропрійов. поміщиків у власність і самостійно на ній господарювати. Селянство хотіло зрівнял. поділу поміщиц. землі, який В. Ленін визначав як ідеалізування капіталізму з погляду дрібного виробника. Не приховуючи негатив. ставлення своєї партії до такого поділу, він, намагаючись прийти до влади, погодився на нього. «Чорний переділ» перекреслив сподівання більшовиків на організацію в с. госп-ві великої кількості держ. підприємств під упр. рад. Після поділу поміщиц. земель рад. державі довелося мати справу уже не з пролетаризов., а з осередняченим селом – із селянами-власниками. Питання про організацію К. с. несподівано стало надзвичайно актуальним. Альтернатив. формою зв'язку між селом та уже націоналізов. нар.-госп. сектором у містах залишалася тільки продрозкладка. Проте примус. реквізиція продовольства створювала значну напруженість у відносинах між державою та селянами, що знаходила прояв у повстаннях і катастроф. падінні с.-г. виробництва. У січні 1919 Всерос. з'їзд земел. відділів, комітетів бідноти і комун прийняв резолюцію «О коллективизации земледелия», яка схвалювала підготовлений Раднаркомом проект декрету «О социалистическом землеустройстве и о мерах перехода к социалистическому земледелию». Після тривалої пропагандист. кампанії його

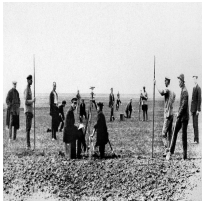
затвердив 14 лютого 1919 Раднарком РСФРР. На поч. березня того ж року 3-й з'їзд КП(б)У ухвалив осн. засади земел. політики в УСРР, повністю переписані (навіть з текстуал. повторами) з цього декрету: «Найголовнішим завданням земельної політики є перехід від одноособового господарства до товариського. Радянські господарства, комуни, громадський обробіток землі та інші види товариського землекористування є найкращими засобами для досягнення соціалізму в землеробстві; через те одноосібне землеробство слід розглядати як тимчасове і відживаюче». У березні 1919 відбувся також 8-й з'їзд РКП(б), який прийняв нову парт. програму. В ній наголошено, що РКП(б) розглядає організацію рад. госп-в і підтримку різноманіт. т-в для громад. обробітку землі (до К. с. включно) як єдино можливий шлях до підвищення продуктивності землероб. праці. Однак насправді йшлося про встановлення контролю держави над с.-г. виробництвом, необхід. для налагодження нетовар. зв'язку між містом і селом. У той час уже працювали організов. державою (як правило, на поміщиц. або монастир. землях) перші К. с. Хоча держава надавала їм все необхідне: землю, житл. та госп. будівлі, реманент, грош. позички, вже перші місяці роботи виявили низьку продуктивність праці комунарів. УСРР, де на той час зберігалось поміщиц. землеволодіння, перетворилася на своєрід. випробувал. полігон у справі комунізації селянства. Кер-во партії вважало, що пролетариз. укр. селянство з більшим ентузіазмом підтримає курс на утворення К. с. і радгоспів, ніж рос. селяни, які уже встигли у своїй масі стати власниками. Голова Раднаркому УСРР *Х. Раковський* і нарком земел. справ *В. Мещеряков* негайно почали втілювати в життя вимоги прийнятої 8-м з'їздом РКП(б) програми у галузі аграр. питання. Виступаючи у травні 1919 на засіданні ЦВК рад, *В. Мещеряков* підкреслив, що не потрібно повторювати шлях, пройдений у РСФРР, – розподіляти всю землю, розпорошувати її, ділити, і вказав на гол. мотив, яким керувався уряд, – держава повинна отримати хліб, який не потрібно було б вибивати різними засобами у селян і який не мав би інших господарів, окрім рад. Незважаючи на паперову кризу, нарком видав і поширив у повітах понад 150 тис. прим. різних пропагандист. матеріалів із апологією К. с., зокрема інструкції та відозви щодо їхньої організації. Уповноважений уряду РСФРР при уряді УСРР *Д. Гопнер* у доповід. записці, адресов. *В. Леніну*, *М. Калініну* і *Г. Чичеріну*, назвав такі дії шкідливими, оскільки вони налаштовують селянство проти рад. влади. Крах комунізації укр. селянства, який призвів до тимчас. втрати УСРР більшовиками, надовго відштовхнув керівництво партії від такої політики. На 5-й конф. КП(б)У (листопад 1920) голова ВУЦВК *Г. Петровський* висловив думку про те, що вищою формою землеробства у майбутньому повинен стати взагалі не колгосп і, особливо, не К. с., яка працює тільки на себе, а радгосп. Накреслюючи укр. кер-ву програму дій з політ. організації незамож. селянства, *В. Ленін* у жовтні 1920 рекомендував проводити такі заходи тільки за умови успіху колектив. обробітку і під реал. контролем (при цьому К. с. він ставив на останнє місце). Альтернативою К. с. у рамках штуч. реальності, в яку самі себе заганяли більшовики будуючи «державу-комуну», могла стати тільки продрозкладка, що загрожувала відновленням громадян. війни. Нормалізувати ситуацію могло повернення до

ринк. засад у відносинах між містом і селом. Серед інших, про це писав 1920 [В. Короленко](#) у листах із Полтави, адресов. наркомові просвіти РСФРР А. Луначарському: «Ви зруйнували те, що було органічного у відносинах міста і села: природний зв'язок обміну. Вам доводиться замінити його штучними заходами, “примусовим відчуженням”, реквізиціями за допомогою каральних загонів. Кожний землероб бачить, що у нього беруть те, що він виробив, за винагороду, явно не еквівалентну його праці, і робить свій висновок: ховає хліб в ями. Ви його знаходите, реквізуєте, проходите по селах Росії та України розпеченим залізом, спалюєте цілі села і радієте успіхам продовольчої політики. Проголошуються перемоги комунізму в українському селі, тоді як сільська Україна кипить ненавистю і гнівом, а надзвичайки вже подумують про розстріл сільських заложників». Курс на комунізацію села влада реалізовувала на основі парт. резолюцій або підзакон. актів, незрозумілих для селян. маси. Зрозумілим був лише урочисто проголошений 1917 першим рад. урядом В. Леніна «Декрет о земле». Не маючи змоги розібратися у хитросплетіннях аграр. політики більшовиків, селяни почали відокремлювати владу рад. органів, до якої ставилися загалом позитивно, від диктатури правлячої партії, яку сприймали негативно. Остаточно переконавшись на поч. 1921 у неможливості створити удар. темпами підконтрол. плановим органам «держави-комуни» аграр. сектор нар. господарства, В. Ленін відновив ринк. зв'язок між містом і селом (див. *Нова економічна політика*). Після його смерті нове керівництво більшов. партії 1929 розпочало повтор. комуніст. штурм, сподіваючись, що «держава-комуна» після 10-річ. підготовки зможе здійснити колективізацію за поперед. програмою – комунізувати село. Враховуючи досвід 1919, перехід до комуни вирішили здійснювати без використання цього терміна й поступово, але безперервно, залучати селян спочатку до нижчих за рівнем відчуження власності форм – т-в зі спіл. обробітку землі. Коли селянам вдавалося нав'язати такі товариства, з ними починали працювати у напрямі зміни статуту на артільний. Селян, уже залучених до артіл. форми господарювання, підштовхували до створення К. с. У листопаді 1929 пленум ЦК ВКП(б) прийняв рішення про негайний перехід до суціль. колективізації с. господарства. Засн. за його рішенням заг.-союз. наркомат землеробства на чолі з Я. Яковлєвим розробив конкретні інструкції щодо колективізації. 7 грудня 1929 наркомзем УСРР і Укрколгоспцентр опублікували продиктований із Москви Примір. статут товариства зі спіл. обробітку землі, в якому запропоновано усупільнювати не тільки обробіток землі, але й домашню худобу та птицю. Водночас при наркомземі СРСР організовано комісію з кер. парт. комітетів регіонів для розроблення конкрет. механізмів колективізації. Більшість її чл. висловилися за організацію с.-г. артілей із колективізацією гол. засобів виробництва (земля, реманент, робоча й товарна худоба) при одночас. збереженні у приват. власності селян дрібного реманенту, худоби, птиці тощо. Водночас у політбюро ЦК ВКП(б) подано зауваження заступник голови РНК РСФРР Т. Рискулова від імені меншості, яка заперечувала можливість збереження у приват. власності селян дрібного реманенту та корів.

У остаточ. редакції постанови ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 право селян мати у приват. власності дрібний реманент і корів не передбачено. Наркомзему СРСР доручено в найкоротші строки розробити примір. статут с.-г. артілі як перехід. до К. с. форми колгоспу. Теза про перехідність значно вплинула на такий статут, опубл. наркомземом СРСР і Колгоспцентром 6 лютого 1930: принципову для селян різницю між артіл. і комуніст. формами колгоспу в ньому навмисно знівельовано, а можливість утворення підсоб. господарства виявилася декларацією, оскільки в документі не визначено розміри присадиб. ділянки і не унормовано право колгоспника тримати корів і дрібну худобу. Селяни йшли в колгоспи під шаленим адм.-чекіст. тиском. Він породжував опір, який був неорганізов., але проявлявся всюди, оскільки у всіх регіонах селяни однаково реагували на безрозмірні хлібозаготівлі, розкуркулення, усупільнення корів і дрібної худоби, руйнування храмів. 11 лютого 1930 у ЦК ВКП(б) відбулася нарада секр. ЦК союз. респ., 21 лютого – нарада секр. крайових і обл. парт. комітетів РСФРР і УСРР. На обох нарадах керівництво парт. комітетів характеризувало становище як дуже загрозове, але не пропонувало припинити здійснювані перетворення. 26 лютого у ЦК ВКП(б) надійшла з Харкова телеграма від П. Любченка і Г. Петровського з повідомленням про факти грубого «перекручення» парт. директив на місцях. Термінологію телеграми згодом використав Й. Сталін у відомій ст. «Головокружение от успехов. К вопросам колхозного движения». Ні в чому не звинувачуючи Москву, П. Любченко і Г. Петровський фіксували наявність «селян. руху» проти колективізації (цей вираз уперше використано в парт. документації замість протилеж. йому за змістом, але офіційно усталеного «колгосп. руху»). В останні дні лютого аналог. повідомлення надійшли з Алма-Ати (нині Алмати), м. Воронеж і Рязань (обидва – РФ). Шляхом опитування 28 лютого у протокол засідання політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1930 внесено постанову про створення комісії для вирішення протягом 24-х год. питання про статут колгоспів з тим, щоб уже 2 березня опублікувати його в газетах. Одночасно у пресі з'явилася стаття Й. Сталіна з роз'ясненням остаточ. редакції статуту і лінії партії стосовно колективізації, у якій артіль визнано осн. ланкою колгосп. руху, оскільки вона є найдоцільнішою формою розв'язання зерн. проблеми, а також у різних виразах йшлося про неприпустимість посилення колгосп. руху засобами адміністрування. Представники місц. влади гостро сприйняли відверто несправедливі звинувачення у «перекрученнях», тому Й. Сталін вимушено вдався до невластивої йому відвертості й у закритому листі «О задачах колхозного движения в связи с борьбой с искривлениями партийной линии» (від 2 квітня 1930) повідомив, що тимчас. відступ від форсов. колективізації зумовлений масовими виступами селян у РСФРР, УСРР і Казах. РСР. Лише після виходу кн. Л. Віоли «Peasant Rebels Under Stalin Collectivization and the Culture of Peasant Resistance» («Селянські повстання під час сталінської колективізації і культура селянського опору», Нью-Йорк, 1996) стало зрозумілим, яку паніку в Кремлі викликали заворушення у прикордон. з Європою УСРР. 1930 в УСРР відбулося 3208 заворушень за участі 956-ти тис. осіб, на Пн. Кавказі – 926 заворушень за участі 227-ми тис. осіб. 45 %

селян. заворушень у момент їхнього найвищого піднесення у березні 1930 (2945 з 6528) відбулося в УСРР. У світлі наступ. подій ст. Й. Сталіна «Головокружение от успехов. К вопросам колхозного движения» у пострад. історіографії деякий час трактували як відволікаючий маневр, однак насправді вона засвідчила відмову більшовиків від намагань перетворити артіль (колгоспи) у К. с. Хоча у наступні десятиліття через ідеол. причини у СРСР ніхто не говорив про наявність приват. власності у колгоспників, ця власність (присадибна ділянка, корова, дрібна худоба, птиця) все-таки існувала під виглядом особистої власності. Приватна власність навіть у таких обмежених масштабах допомагала колгоспникам виживати. Залишки приват. власності у с.-г. виробництві також відігравали роль амортизатора у відносинах між містом і селом. Певну частину заробіт. плати працівники держ. сектору могли витратити на продукцію з присадиб. ділянок колгоспників. 1932 дозволена т. зв. колгоспна торгівля за цінами попиту і пропозиції, хоча насправді продавати продовол. товари міг кожен бажаючий. Колгоспники або одноосібники отримували за продану на вільному ринку продукцію гроші, яких не могли здобути ін. способом; робітники та службовці – можливість покращити свій раціон, оскільки картк. система постачання не задовольняла їхніх потреб. Замість К. с. (частини комуніст. виробництва у його теор., ніколи не реалізов. вигляді) у СРСР утвердилася артіль. З одного боку, вона була складовою планової директив. економіки, з ін. – фрагментом ринк. економіки, живого виробництва, що функціонувало завдяки природ. зацікавленості виробника. Артіль. форма колгоспу вимагала наявності товарно-грош. відносин, причому не тільки в обмеженій сфері с.-г. виробництва, але й в усій економіці. Диспропорції рад. економіки, органічно властиві плановому регулюванню, пом'якшували вільний вибір місця роботи робітниками та наявність присадиб. ділянки у колгоспників. Якщо вільний вибір місця праці наданий робітникам без будь-яких зусиль з їхнього боку (лише під час першого комуніст. штурму 1918–20 проведено мілітаризацію робочої сили), то присадибну ділянку колгоспники відвоювали самі (ці два чужорідні для комуніст. економіки елементи унеможливили її існування у «чистому» вигляді). Хоча комуніст. економіка все одно залишалася неефектив., порівняно з ринк., але давала можливість використовувати знач. мобілізац. ресурс, яким володіла від природи. Тривалий час вона могла існувати тільки тому, що СРСР мав колосал. людський потенціал і майже невичерпні сировинні ресурси. Ті, хто узаконили колгоспи у формі артілі й, таким чином, відступили від програми РКП(б) 1919 у частині комунізації села, не усвідомлювали фундаментальності вчиненого (Й. Сталін вважав такий відступ тактичним). У резолюції 16-го з'їзду ВКП(б) (червень–липень 1930) «О колхозном движении и подъеме сельского хозяйства» підкреслено, що на даній стадії осн. формою колгоспу є с.-г. артіль, але висловлено переконаність у тому, що колгосп. рух може піднятися до вищої форми – К. с. Й. Сталін остаточно відмовився від побудови колгосп. ладу в формі К. с. лише 1933.

Фотоілюстрації

Рекомендована література

1. Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927–1932 гг. Москва, 1989;
2. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицкий С. В. Сталинизм на Украине: 20–30-ті роки. Едмонтон; К., 1991;
3. Кульчицкий С. В. Ціна «великого перелому». К., 1991;
4. Сталинское политбюро в 30-е годы: Сб. док. Москва, 1995;
5. Кульчицкий С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). К., 1996;
6. Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. Т. 1. Москва, 1997;
7. Гимпельсон Е. Г. Нэп и советская политическая система. Москва, 2000;
8. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание: Док. и мат. Т. 3. Москва, 2001;
9. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. К., 2003;
10. Литвин В. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938). К., 2003;
11. НЭП: экономические, политические и социокультурные аспекты. Москва, 2006.

Бібліографічний опис:

Комуна сільськогосподарська / С. В. Кульчицький// Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-4415>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).